

Горан БОЖОВИЋ

ОБНОВА КУЛТУРНОГ ПРЕДЕЛА У ОКОЛИНИ ТИВАТСКОГ ЗАЛИВА

О ИСТРАЖИВАЊУ АНТРОПОГЕНОГ ПРЕДЕЛА

Истраживању предела и његовом планирању данас се углавном приступа секторски, обраћајући пажњу на изоловане комплексе земљишта или делатности које се у простору одвијају. Дисхармоничан наслед животне средине, околине или предела у коме се живи — директна је последица таквог поступка. Уочљиви су огромни напори који се улажу у мењање природних својстава тла, али и неповезаност тих захвата и њихова противречност. Овакав однос према околини, својствен индустријском друштву, у околини Тиватског залива се јавља паралелно са увођењем првих индустријских погона и новим концептом изградње насеља крајем XIX и почетком XX века. Прединдустријски начин уређења предела се, у Боки као и на многим другим местима, суштински разликује од новог који је последица индустријске логике. Разлика иде до те мере да је језик традиционалног градитељства данашњим становницима готово потпуно неразумљив.

Паралелно са повећањем броја и обима неповезаних антропогених промена околине, као својеврсна реакција на њих, јавља се, у посљедње време, тежња за истраживањем културног предела као јединствене творевине, и свеприсутног печата који на околину оставља начин коришћења земљишта карактеристичан за описану историјску епоху.

Донедавно је постојала јасна граница између истраживачко-аналитички оријентисаних дисциплина које се баве простором и градитељством и оних планерско-проектантских. У прву групу бисмо, између осталих, могли свrstати археологију, етнологију, историју уметности, историјску географију, а у другу, архитектуру, урбанизам, просторно планирање. Приступ првих био је обележен речима: *испитати, истражити, повезати, објаснити*; поступак других речима: *решити, омогућити, предвидети*.

У најновије време баријера је на многим местима пребијена. Осећа се неупоредиво веће међусобно пројектирање које превазилази уобичајену штердицијларну комуникацију. Реч је о суштински новој тенденцији да се на целовит начин упознају наслеђени модели организације територије, али и да се одржи континуитет и лобијена сазидања примене у будућем уређењу предела.

Органска веза између културног наслеђа, околнине, историје и савременог градитељства постала је могућа тек сазревањем еколошке свести и њеним ширењем на бројне дисциплине које се баве обликовањем околине. У овоме је, бар што се тиче архитектуре и урбанизма, ван сваке сумње, имао утицаја и развој пост-модерних правца, који у ове области уносе много толерантнији поглед на различите обликовне концепте и равноправан третман историјских и савремених поступака. Rossi (1978) указује да је град могуће посматрати као јединствену тиоревину која има своју архитектуру (и екологију) и састоји се од делова, слично као што је зграда састоји од грађевинских елемената. На многим другим местима се инспира на вези између тла, места и грађевина (Norberg-Shulz 1979; Lynch 1974), све до буђења реминисценција на окултурне технике испитивања и планирања предела (Mitschell 1975; Bloom et al. 1985). Свим овим примерима, а они само наговештавају једну општу климу, заједничко је поимање руралног и урбаног културног предела као јединствене целине и налагавање органске везе између природне подлоге и артефакта који на њој настаје.

Колико нас се интерес јавља у неколико различитих дисциплина и неколико различитих приступа проблему, Бабић (1985) у „културно-историјској“ студији простора између Трогира и Сплита, превазилазни класичан антропогеографски приступ, успоставља везу између друштвених процеса, начина производње и погледа на свет, с једине стране, и промена простора и градитељских облика, с друге. Вејвала (1983) примењује концепт екомузеја на целовиту обнову комплекса, Пустиње Блаша на Брачу и предела у њеној околини. Слапшак (1983) у археолошком истраживању кршеничког залса Трста доводи у везу природне особине предела (геолошке, хидрографске, геоморфолошке, климатске и др.) са мрежом насеља и начином коришћења земљишта. На основу археолошког материјала и карактеристика терена дефинише принципе генезе „културне провинице“ као функције образца коришћења тла (Слапшак 1983, 158). Богуновић (1985) тежи истраживању антропогеног преостала као целине усвојене екосистемом и гретирању историјских грађевина „у контексту“ а не као појединачних споменика културе. Ма колико била различито концептуализација, свим овим истраживањима, студијама и пројектима заједничко је да полазе од природних предиспозиција пре-

дела и карактеристика скосистема и да градитељско наслеђе посматрају као целовит систем у коме појединачне грађевине задржавају свој идентитет али и припадност целини вишег реда.

ОБРАСЦИ УРЕБЕЊА ПРЕДЕЛА У ОКОЛИНИ ТИВАТСКОГ ЗАЛИВА

Пројекат оживљавања сеоских насеља Тиватског залива је, у концептуарњу обнове традиционалних насеобина овог дела Боке, пошао од истраживања антропогених трансформација изгледа и организације предела кроз историју (Божовић е. а. 1986). Иако је Пројекат првобитно био замисљен као покушај заштите градитељског наслеђа, овакав приступ се показао као неопходан већ на самом почетку рада. Мрежу насеља XIX и почетка XX века и традиционалне градитељске облике, као резултате процеса еволуције, не можемо разумети без познавања претходних стапа у развоју културног предела. За њихово разумевање потребно је, такође, познавање природних (еколошких) услова у којима су настали и начина коришћења тла.

На основу расположивих података о посматраном подручју (археолошких, стнографских, историјских...) могуће је идентификовати известан број ситуација карактеристичних за одређени степен развоја друштвених односа и техничке културе. Треба напоменути да се већина ових података односи на појединачне локалитетете или на елементе културног предела, а да има мало информација о систему насеља, подели и уређењу културног земљишта, мрежи путева и сл.; дакле о елементима на основу којих би се могао реконструисати изглед и функционисање предела у целини. О ономе је, наравно, могуће закључити на индиректан начин, али су потребна још многа истраживања да би се добила комплетна слика историјских предела. Крајњи шарј овог посла јесте откривање ПРОЦЕСА еволуције. За сада смо само у стању да паслушимо карактеристике извесног броја типичних стања.

Поред података из литературе, радни тим је током израде Пројекта имао веома добар увид у структуру и стање грађевинског фонда у језгрима насеља (архитектонски снимци у размери 1 : 100 и 1 : 200 и ситуације у размери 1 : 500). Нешто слабије је било познавање квалитета и начина коришћења пољопривредног земљишта, организације сеоског атара, некадашње мреже путева и односа насеља и култних места. У овоме су драгоценна истраживања из 50-тих година, када је још увек постојала локална економија и старији етнографски подаци (Којић 1953, 1953б, 1956; Петровић 1957; Накићеновић 1913). Важан мала не и сасвим поуздан пукоказ су свелочанства старијих ментана. На основу свих ових података донекле се може

формирати слика уређења предела у XIX веку, а поузданост закључака о претходним моделима смањује се пропорционално њиховој старости.

У тексту који следи навешћемо неке од основних карактеристика пет модела уређења предела чије се грађање донекле поклапа са великим историјским периодима, али понекад обухвата и више споха код којих је, због сличности у односу према тлу или због недостатка података, тешко раздвојити обрасце организације територије.

Преисторијски период

Података о првобитним насеобинама и настамбама на посматраном подручју има веома мало. О преисторијском моделу насељавања и уређења предела морамо судити на основу гомила и градина — јединих чврстих остатаца који су до данас сачувани. Прве гомиле јављају се у самом пољу, на локалитетима који се природно готово никакм не издвајају од околине. Према налазима накита и оружја датиране су у период краја другог миленијума п. н. е. Налази сведоче о вези између егејске културе и локалне културе тог времена (Паровић-Пешникан 1978, 22).

Пријестална насеља су, по свему судећи, настала на истакнутим положајима на рубу поља, на местима која обезбеђују најлакши приступ основним природним ресурсима важним за њихов опстанак — плодној земљи, води, шуми. Пошто је становништво било малобројно, места за насељавање су могла слободно да се бирају, водећи рачуна само о њиховим природним квалитетима. Такви локалитети су могли да буду Превлака, Гомилица или неко од узвишења у брдима. Иако о овоме немамо директних података, такав закључак можемо донети на основу аналогије са сличним локалитетима на Јадранској обали (Бабић 1984, 30; Батовић 1979, 579). Предео је, по свему судећи, био готово пеличијут. Издаваје се само површине искрчног и обрађеног тла.

Градитељство овог времена се користило земљом и вегетацијом (грањем, бусењем) као основним материјалима, а камен (речни) је употребљаван у обликовању култних гробевина и као подлога.

Током првог миленијума, услед миграција, повећавања броја становника и несигурности, насеља се померају на безбедније локације. О овоме нам говоре бројне камене гомиле, које се у периоду између IV и I п. н. е. јављају у Грбљу и Кртолима. На Врмцу их има много мање. Локална економија и опстанак насеља још увек су везани за обрађиво земљиште у пољу и изворе воде, који се услед геолошке грађе тла налазе на прелазу између надине и алувијалне равни. Аграрна насе-

љеност шије толико велика да је неопходно заузимати терене на сајморским висинама изнад 200 м. Систем (или системи) грађиша истовремено су и добра одбрана од нападача.

Градине се у овом периоду јављају као привремена склоништа, осматрачнице и култна места. Можда су служиле и као стална насеља, мала је, судећи по величини до сада истражених локалитета, вероватније да су се насеља налазила у њиховој непосредној близини. На територији тиватске општине, градине још увек нису довољно добро истражене да би се могло говорити о њиховој међусобној вези и подели територије на мање, релативно, аутономне целине под њиховом контролом. Инак, положаји до сада утврђених градина и насеобина на подручју око Тиватског поља наговештавају поделу територије која се готово подудара са границама атара средњовековних и новијих села (Паровић-Пешикан 1979, 29).

Остаци првобитних настамби још увек нису пронађени. Трагови кућа на брду Св. Лука, по свему судећи, настају у време продора хеленистичког културног утицаја у ове крајеве, лакле у периоду између IV и II в. с. (Паровић-Пешикан 1979, 35). Куће из ранијег периода, вероватно су биле направљене од грана, прућа и блата слично кућама на локалитетима у Далмацији (Батовић 1979, 579).

На прагу античког периода предео је у основи био неизменjen. Само су мање површине земљишта биле искочене и обраћене, а већа и чвршћа насеља нису постојала. Међутим, у овом периоду почиње да се назире једна карактеристика целовитог обликовања слике прелела својствена прединдустријским културама. То је обслежавање важних тачака у простору тако што се надгравију и „зavrшавају“ природни облици рельефа. Оним ненаметљивим маркерима предео по први пут добија одаснуд видљива културна обележја. Најкарактеристичнија места која се па овај начин обликују су узвишења Св. Лука, Св. Петар и Превлака и Гомилица, а вероватно и низ других локалитета као што су Пјана, Св. Вид, Пасиглав, који још увек нису до краја истражени. Најраспрострањеније антропогено обележје предела из овог периода свакако су гомиле. Низози и скучови ових творенина на граници између природне форме и артефакта по свему судећи одражавају првобитну поделу територије, саобраћајну мрежу и мрежу насеља.

Прецизну слику првобитног обрасца коришћења земљишта па овом тлу било би могуће добити тек после екстензивних истраживања простора у целини, као и додатних истраживања појединачних кључних локалитета. При томе треба имати у виду да су граниче културне регије у ово доба обухватале подручје Боке и њеног плашинског заleđa (Паровић-Пешикан 1979, 21). Унутар овог подручја, међутим, нису јасне граниче мањих самодовољних целина. Локална економија се заснивала на алатер-

нативном коришћењу увала и нацина са медитеранском климом и планинских пашњака и ловишта континенталног појаса. Извесно је да би се тек моделском анализом својства тла, положаја и издашности релевантних природних ресурса и међусобног односа важнијих места дошло до прецизнијих закључака о просторној организацији становништва и односу заједнице према пределу.

Антички период

Антички модел уређења предела добија свој облик у време римске доминације. Хеленистички утицаји су се сводили на успостављање трговачких упоришта и доста богату размену са домаћим становништвом, али се не може говорити о већим променама пејсажа извршеним под директним хеленистичким утицајем.

Онште карактеристике римског модела уређења предела на овом подручју су појава града, хијерархијска организација насеља и делимично укидање граница мањих заједница насталих као производ локалне економије. Овоме треба долати и повезивање Боке са подручјима дуж обале и са заливом. То закључујемо на основу трагова путева, утврђења и сеоских вила у Тиватском и Грбальском пољу (Паровић-Пешикан 1979, 61). Многе чињенице које би биле од значаја за реконструкцију римског модела уређења предела су још увек спорне. Једна од њих је сам положај Агрувиума, односно Агрувиума, античког Котора. Наводе се аргументи за његово убиџирање на разним местима — од данашњег положаја града преко Превлаке и брда Св. Лука до Бигове. Многе чињенице упућују на закључак да се налазио у широј зони Грбља (Мартиновић 1971, 47). Трговци центуријације поља такође нису поуздано утврђени. Траса магистралног пута између Епидавруса и Батус је још један од важних елемената мозаика који недостаје (Мартиновић 1971, 39).

Ипак, имајући у виду природне карактеристике подручја и особине претходног и каснијих модела уређења земљишта, у стању смо да одредимо неке од основних црта слике и функционисања предела у римско време. У овом периоду почиње да се назије подела територије на „горња“ и „доња“ подручја која ће се задржати све до данас. Сеоске виле и насеља концептују се око плоднијих делова Грбља, Тиватског поља и Кртола. Остатак територије, економски мање интересантан, прелупта се у већи или мањи мери, домаћем становништву. То се односи на слабије приступачне делове Луштице, Брмца и планинског залива. На овај начин се напушта првобитни концепт запоседања земљишта заснован на релативно уравнотеже-

ном коришћењу различитих подручја унутар природног екосистема и фаворизују се продуктивније и лакше приступачне зоне.

У овоме уочавамо неке сличности са савременом (индустриском) логиком уређења територије, с том разликом што је у оно време пољопривреда била главни ослонац егзистенције. Заједничка је тенденција ка што ефикаснијем коришћењу природних ресурса. Као насељеница јављају се деформације у облику двојног система насеља који ишије у складу са природним карактеристикама тла.

У сличи предела ови процеси, вероватно, уносе релативну промену. Већина важнијих упоришта и насељених места у околини поља и у Кртолима као што су Прешлака, Пјаца, Св. Лука и Гомилица и даље се користе. Подела територије на мање целине, као што је претходно већ речено, по свему судећи се битније не мења. На основу аналогија са уређеном сличним предела на Јадранској обали могло би се закључити да је био обраћен већи део поља него раније, а вероватно су прелузимани радови на изградњи канала и насила који се касније у много већој мери јављају у Тиватском пољу. Ипак, све ово је због периферног положаја Боке заостајало за захватима извршеним у агеру Салоне или неког другог значајнијег римског града. Промене су овде важне, пре свега, због отварања путева трансформацијама предела које ће касније уследити.

Средњи век

Контуре средњовековног предела почињу да се назиру у време стабилизовања словенског живља у овим крајевима и ширења политичког, економског и културног утицаја Котора на околна подручја. У ово време почињу да се наслуђују обриси просторних целина које ће дати нечак изгледу средњовековног предела. Из даровнице којом 1115. године Борђе син Бодинов поклања Котору Луштицу, Кртоле и Пасиглав може се закључити да се по доласку словенског становништва брдовитга подручја у овом делу Боке конституишу као јединствене просторне целине омеђене природним гранишама. (Белчић 1880, 52). Подручја Луштице, Кртоле и Пасиглава (масив Врмша) заиста представљају територије релативно ујединачених геоморфолошких, климатских и вегетацијских особина. Оваква подела настаје као последица економије засноване на сточарству и у основи екстензивног коришћења тла. Целине сличне по величини и издашности природних ресурса, још и данас постоје као атари планинских села. У Боки ће се оне временом донекле трансформисати, прилагођавајући се приликама и специфичном медитеранском поднебљу.

Док су „горња“ подручја углавном у рукама словенских досељеника и потомака илирских староседелача, подручја поља и доњих делова падина долазе у посед Цркве и которског племства. Користећи вакум створен нестаником античке урbane културе, у периоду између IX и XI века у југоисточном делу Боке бенедиктинци подижу своје манастире. Они настају на локалним местима на којима су се налазила некадашња насеља и уноришта или који су били од раније на неки други начин познати — Св. Лука, Св. Петар, Превлака, Госини оток и Пине. То су по свему судсни биле мање пелине, тим пре што је њихова околина и свише оскудна да обезбеди развој веће манастирске економије. Политички и економски центар подручја се због тога премешта у Котор, чија „ gravitaciona моћ“ током XI и XII века све више расте.

О формираном средњовековном пределу можемо у овом делу Боке говорити тек од краја XV и почетка XVI века, када под утицајем ренесансне починју да се подижу репрезентативни летњиковци, куле и капеле. Обрасци коришћења тла и обликовања пејсажа у окolini Тиватског залива суштички остају непромењени до краја XVIII века, тако да је све до овог времена реч о типу средњовековног предела.

Доњи делови падина и поља деле се на феудалне поседе, којих је у периоду млетачке владавине, судсни по Coronelliјевој карти и другим подацима, могло да буде дванаестак (Црногорчевић 1894, 5). Највећи поседи су, могли да имају површину од неколико хектара плодног земљишта, што је за овдашње прилике много, али се не може упоредити са сличним поселима у Европи. Предео је због тога био изузетно различитим отградама — претежно зидовима и појасевима засењила — које углавном прате маркантне прете рељефа као што су потоци, ували или гребени. Бочне границе имања су на доњем делу југозападне падине Врмца постављене вертикално на морску обалу и поседи се од мора пружају све до почетка стрмијег и мање плодног земљишта. Ова модела је утицала на каснији развој насеља и њени трагови су још увек видљиви у савременом градском ткиву Тивта.

На повољним местима, мада не и увек на најистакнутијим, подижу се утврђени летњиковци. Њихова архитектура на један веома успешан начин објединjuје облике европских кастела и бургова и локалног градитељског наслеђа које вуче корене још од преисторијских гомила и градина. Ове хибридне творевине, готово без икакве стилске чистоће, своју праву вредност крију у интензивном споју комплексности узора по којима су прављене и ограниченој грађевинским материјала и тла на коме су сазидане. Као и земљане и камене гомиле, које по савршенству заостају за микенским толосима али су прави производ

поднебља и „продужетак“ природног предела, камени лестњи-ковци и куле, у другим условима и на други начин, настављају концепт органског, ненаметљивог обликовања предела.

На граници каменитог и зиратног земљишта јављају се прве једноставне сељачке куће (Милотенић 1977, 246), а горњи делови Врмца и Кртоли представљају сеоска подручја релативно аутономна и у стварнијем смислу готово самодовољна. У почетном прстежно сточарском периоду вероватно јединствена и дисперзно насељена, а касније подељена на неколико мањих целина. Најстарије насеље на Врмцу — Пасиглав — дели се на две велике целине — Боглашиће и Љаству. На кртолском подручју издавају се роловске заједнице — Радовићи, Никовићи, Миловићи и Богишићи у централном делу, а Бурашевићи и Гошићи на крајевима. До XIX века, заправо до његовог kraja, ови делови територије су релативно ретко насељени, а мања компактна роловска језгра се постепено формирају на погодним локацијама у близини обрадивих површина, шуме и извора воде.

Представа о аутентичном средњовековном пределу донекле је замућена изградњом са краја XIX века, која даје печат данашњем изгледу сеоских подручја. Треба имати у виду, како каже Милићић (1955, 26) да „скоро исти онај живот што га неолићани водише прије тисућа година, водили су на почетку XVIII вијека и сељаци по забаченим крајевима Европе“. Судећи по пописима из 1748. године, на целом подручју Кртола могло је током мистачке владавине бити највише 300—400 становника, на доњем делу падине Врмца 300—400, а на горњем делу Врмца 500—700 становника (Станојевић 1956, 30—31).

Главна комуникација за приобална подручја је море. Од њега се уски путеви и стазе пружају үзбрдо ка Врмцу. Један део ових путева утишао је на формирање просторне матрице Тивта у којој се још и данас назирју трагови некадашњег саобраћајног система. На другој страни Залива главни саобраћајни правац ишао је средином Кртолске превлаке и рачвао се на два дела — један који је ишао средишњом увалом преко Лутице и други који је ишао северном надином Обосника. Трасе најважнијих путева по свему судећи су постављене врло давно, вероватно још у преисторијском периоду, и представљају један од кључних елемената прелиндустиријског антропогеног прелеза. О томе сведоче гомиле, гралине, цркве и села у њиховој непосредној близини. Средишњи пут на Врмцу ишао је средишњом увалом, повезујући плодне површине западног и источног дела преко превоја у близини Пасиглава. Горњи делови Врмца били су повезани са морем путевима који су ишли увалама Гралиошице и Јбосковачког потока; природно најлакшим правцима који су се истовремено могли лако бранити.

Куће из овог периода су мале, оконоше на усек у падини или на стену и готово без отвора. Каснијом еволуцијом ка спратној кући прва генерација настамби се претвара у помоћне објекте, тако да још и данас у забаченим деловима Врмџа и Кртола можемо видети примере ове архитектуре. Они се по свом облику и начину изградње приближавају основном типу приморске куће, мада поседе врло јасан траг места на којем настају (Freudenreich 1962; Миличић 1955; Којић 1953б; Петровић 1957). Специфичност је, с једне стране, условљена особеношћу локалне традиције, а с друге, врстом грађевинског материјала и микроклиме места на коме се гради. Традиција у Кртолима вуче корен још од античких модела куће као што су мегарон или римска атријумска грађевина, док је на Врмџу много више под утицајем континенталних модела камене приземљаше па чак и дрвене куће. Грађевински материјал се у овим подручјима такође разликује. На Врмџу је то природно плочасти, слојевити кречњак који се релативно лако обликује у правилне блокове, док Кртолима основни грађевински материјал чине хомогене стене сивог кречника које се теже обрађују. Клима у Кртолима, надаље, позвољава нешто блажи нагиб кровова и мање препусте, док на Врмџу условљава већи нагиб и препусте који штите зидове од влажења.

Деветнаести век

Промене које су се акумулирале током иенецијанске владавине пису биле доволне за радикалну трансформацију просторне организације територије и изгледа предела. То постаје могуће тек улагањем у Боку током XIX века због њеног стратешког и економског значаја за Аустроугарску Монархију. Током прошлог века по први пут се јавља „виши интерес“ који је спреман да уложи у изградњу и трансформацију предела због његових релативно апстрактних својстава као што је стратешки положај у односу на Црну Гору, не обазирући се при том на издашност локалних природних ресурса. Иако се индустрија још увек не појављује, то су први наговештаји индустријске логике и једног новог и сасвим дерукчијег односа човека према пределу.

За све обрасце уређења предела на подручју Тиватског залива карактеристично је да су улазне и полатке за изградњу и мењање предела добијали из непосредне околине. Најдаље што се до тада отишло у пробијању локалног ограничења био је статус „регионалног центра“ који је Котор имао за време српске и венецијанске доминације на основу чега је користио природне потештијале једног много ширег подручја него што је његово непосредно окружење, али му је и узвраћао благотворним културним и економским утицајем. Просперитет и опстанак станов-

ника Котора и Боке ипак су, уз поста велике осцилације условљене спољашњим утицајима, зависили од природних особина тла и друштвених прилика на једном ограниченој простору. У XIX веку по први пут се појављује систем коме ће локални ресурси бити од маргиналног значаја.

Највидљивије манифестије оваквог система су изградња утврђења, путева, великих јавних зграда и индустријских потоца. На предео око Тиватског залива ове промене утичу тако што простори уз обалу и у пољу постају лако проходни и приступачни те се и њихов статус донекле мења. Иако је почетком века то још увек пољопривредно тло, нашавши се на удару и у средишту забивања, оно постепено добија статус грађевинског земљишта.

Промена у првом тренутку, ма колико то парадоксално изгледало, врло повољно утиче на развој горњих села на Врмџу и у Кртолима. Број становника у овим насељима почиње да се повећава, нарочито у другој половини и крајем XIX века, а паралелно с њим расту друштвени стандард и стандард становаша. Број становника између 1869. и 1880. године опада са 2993 на 2634 (за данашње подручје општине Тиват), да би 1900. нарастао на 5001 (Љубић 1885, 22; Опћински рјечник 1908, 42, 44).

Изграђена подручја некадашњих родовских нуклеуса нагло се повећавају, полижу се куће на новим локацијама у њиховој близини и формирају се нове насеобине на самој обали. Аграрна насељеност се, при том, такође повећава, достижући свој максимум преј крај века.

Све ово је последица побољшања услова живота и увођења нових извора прихода мање зависних од локалне економије. Нови систем нуди више могућности, али је изузетно осетљив на ударе споља, изазване променама на светском тржишту. Како локална пољопривреда остаје најважнији производач хране, а прохтеви становништва, не само у храни, се повећавају, почињући убрзано да се троше и онако оскудни локални природни ресурси. Крчи се шума на стрмим падинама и на камењару да би се повећале обрадиве површине. Нестају велики комплекси природног зеленила које је регулатор климе и један од кључних елемената екосистема. Повећавају се бујични токови и земљиште страда од ерозије. Створени екосистем више не располаже одбрамбеним механизмима којим природна средина одржава равнотежу. Пошто се обрадиво земљиште шире на падине, потребно је све више енергије да би се оно одржавало. Укупни трошкови одржавања културног земљишта и производње почину да се изједначавају са укупном добити. Негде преј крај прошлог века почиње стагнација и пропадање горњих села коју прати изградња и насељавање у приобалном појасу (Којић 1956, 168).

Систем насеља се током прошлог века раслојава. Међу некадашњим, углавном родовским језгрима сличне величине и

организације издвајају се она на повољним положајима као срезишња насеља. На простору Горње Ластве то су Марковићи, а у Кртолима Радовићи.

Развој система насеља на Врмцу и у Кртолима је лопекле различит. Због рељефа, зруштвске организације и статуса овог подручја у Кртолима се становништво од раније концептирало у мањем броју компактно изграђених и релативно добро заштићених насеобина. Током XIX века основна језгра се шире, а ту и тамо гради се и на новим локацијама (Мештровићи, Марићи, Раичевићи). Нагло се активира простор кртолјског дела обале Залива. На путевима од Калуђеровине до Бјелила подижу се магазини за чување пољопривредних производа, алата и за привремени боравак. Услед интензивнијег коришћења земљишта на Шкољу и у Тиватском пољу (Накићеновић 1913), као и због развоја морског саобраћаја, показује се да су неопходне успутне станице између матичног насеља и удаљених поседа.

На Врмцу расте број становника у засеосцима (Николићи, Матковићи, Орашићи, Луковићи, Јановићи, Петковићи итд), али простор остаје подељен на две веће целине — Горњу Ластву и Богдашиће. Појединачне родовске групе су многобројне и сувише мале да се издвоје у независне целине. Насеља на Врмцу тако остају неупоредику више разбијена и непосредно везана за обрадиве површине. У исто време на овој страни залива приметан је одлазак становника из горњих села и формирање њихових двојника у доњем делу падине или на самој обали. Део становништва Горње Ластве сели се у Доњу Ластву, Перуштине или Лепетане, а део становништва Богдашића слизи у Бурђево Брдо, Тиват, Мрчеван. Део становника ових села одлази у друге делове Боке (Прчањ, Котор...) или заје. Насеља на обали — Лепетане, Доња Ластва и Пине — постепено јачају. По својој природи и лицу она остају хибридне творевине, мешавина горњих села и ондашњих локалних и европских градско-трговских узорака.

Испод на први поглед пастроралне слике деветнаестовековног предела крије се један до крајности напретнут просторни систем који крајем века још само стишајем околности не почине да се осипа. Земљиште је до последњег педла искоришћено и уређено. Природни шумски покривач је сведен на минимум, чак је на многим местима где земљиште није култивисано шума искрченца или сечом претворена у макију. Маслињаци се местимично, на пример у ували Љесковачког потока, дижу до надморске висине од 500 метара, а на још високој висини се саде виногради. Земља при дну падине Врмца у кртолјским увалама и у Тиватском пољу је издаљена на мање поседе и обраћена. Поља на тиватској страни су испресецана природним воденим токовима и каналима за наводњавање. У слици предела почину

јасно да се уочавају беле мрље насеља која спратним кућама и звоницима извирују изнад крошића дрвећа. Некадашње много мање скупине приземних кућа из најлијене се готово нису виделе.

Спратне куће, које у XIX веку у већој мери почиву да се граде по селима око Тиватског залива, означавају прекретницу између средњег века и новог времена. Оне и даље остају блиске типу приморске куће о чијим основним карактеристикама говоре Freudreich (1955) и Миличић (1955) и садрже примесе локалне традиције о којима говоре Којић (1953) и Петровић (1957). Нова генерација кућа, међутим, много се више приближава бокелској грађанској кући XVIII и XIX века. Ово није само промена стилског карактера него је и суштински наговештај постепеног прерастања оквира традиционалног села и „одвајања“ насеља од његове околине.

Двадесети век

Промена која се у коришћењу и изгледу предела олиграђала у овом веку није велика само по својим физичким размерама него и по преокрету у начину поимања околине. И ма колико видљиве промене биле трајне и разорне, изгледа да су оне друге још штетније.

Процеси који су у прошлом веку били само наговештени у овом су се у пуној мери распаљали. Локални природни ресурси, због стратешког и економског значаја Боке и Тиватског залива, престају да буду важни за развој подручја. Одлучујућу улогу у променама које ће уследити играју појединачни природни фактори, а не екосистем у целини. Чини се да је Тиватски залив заклоњен од ветра, па повољном географском положају и да је терен лак за изградњу (за разлику од других земљева Боке, нарочито унутрашњих) доводе до изградње бројног радилица и војних постројења на овом месту. Слични разлози који се још надовезују и на вековну традицију, доводе до развоја индустрије грађевинског материјала. Сценарио је, наравно, сличан процесима који су се одвијали на многим другим местима. Разлика је у томе што су Бока Которска и Тиватски залив предели са малом акумулацијом природних ресурса, сложени по својој природној грађи и изузетно лако рањиви (Јовановић е. а. 1979; Пулејић 1979).

Од тренутка када је предео постао, у преносном смислу а и буквално, материјал за прераду у велиkim размерама до тренутка када је количина локалних природних ресурса сведена на минимум прошао је тек један људски век. Природни шумски покривач у околини Тиватског залива готово је у потпуности измећен или је деградиран (Јовановић е. а. 1979). Обрадиво земљиште је углавном зарасло у коров, а један његов део је

еродиран. На многим плодним подручјима су изграђене куће (190 хектара само у Тивту) или је земља изрована и загађена отпадима. Резерве питке воде су смањене. Море је загађено и многе рибље врсте су у њему проређене или потпуно нестале.

Највидљивија промена у изгледу предела свакако је изградња у приобалном појасу од Лепетана до Градиошице и од Солила до Крашића. У првом случају реч је о формирању издуженог псевдоурбашог ткива на дотадашњем пољопривредном тлу. Логика поделе земљишта се по итерији преноси из једног начина коришћења у други (Божовић 1980, 26). Истовремено се због промењеног начина живота заборављају традиционална правила штедљивог грађења у духу поднебља и куће се подижу на најнерационалнији начин. На другој страни залива, на потезу од Солила до Крашића, иша се на тлу на коме су се до тада налазили само магазини и мандрачи. Земљиште је неплодно, сесм уваље Око, али је изложено бури, слабо је осушчано и зими влажно од близине мора.

Процесом реорганизације територије у XX веку један велики део предела остаје неикоришћен, а насеља и људске активности концентришу се на површину која представља тек петнаест десетак укупног простора. То су приобална подручја која су по савременим критеријумима најатрактивнија. Живот у преосталом делу постепено замире, што најбоље илуструје Којићев (1956) опис одумирања горњих села на Врмицу. Потрес из 1979. године само је скратио период вегетирања „горњих“ насеља која би можда потрајала још једну десетицу година. У Кртолима је развој привидно друкчији, мада се у суштини не разликује. „Горња“ села се и овде постепено празне, али се због повољнијих природних услова (мања налморска висина, близина мора, повољнији релјеф) у њиховој близини подижу нове куће. На овај начин настају својеврсни двојни систем који све више укидају некадашњу равнотежу насеља са поднебљем и местом, а не проналазе нови кључ за решавање овог проблема. Приобални појас и овде долази у средиште пажње због изградње „кућа за одмор“ или „викенд-кућа“ а њиховом изградњом се готово у потпуности укидају могућности за разумно коришћење и обликовање предела.

ИСТОРИЈСКИ МОДЕЛИ И САВРЕМЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА ТЕРИТОРИЈЕ

Испитујући обрасце коришћења и уређења предела на подручју Тиватског залива закључујемо да основна јединица посматрања у анализи простора не може да буде насеље или његова непосредна околина него је то целокупна територија која насељу припада и која је под његовим утицајем. Ово је једна од основних поставки Пројекта оживљавања сеоских на-

сеља Тиватског залива, који представља покушај интегралног проучавања и планирања простора (Божовић с. д. 1986, 8). У тренутку када се у веној мери замаре природне границе "ограничена мањих етнолошких целина као и већег подручја унутар којег се оне налазе, нарушује се равнотежа између културног предела и његове природне подлоге. У предслима као што је овај којег анализирамо последице се брзо јављају и тешко се исправљају. За разлику од историјских градова као што су Котор, Херцег-Нови, Пераст и Будва који су просторно и појмовно фиксиране творевине, традиционална насеља само су део окружја. Иако се ни градови не могу замислити без околине земљишта, сама њихова лјуштура — материјални талог преостао након векова живота на истом месту — представља целину чије је извесне лимензије могуће испитивати (и разумети) независно од окружја. Колико оваштих села то је друкчије. Ма колико трагова урбанизата, наталоженог после векова традицијског живота, се крило у Бурашевићима и Богишићима, на пример, целина је подручје које обезбеђује егзистенцију, а не изграђено ткиво или његова непосредна околина.

Анализа промена прелела указује да је првидно чврст изглед ових насеља формиран тек крајем прошлог века и да је он у суштини резултат поремехаја равнотеже између насеља и њихове околине, а не процес утемељен на логици природног раста. Ова чињеница указује да њихово тренутно стање није само производ савременог концепта коришћења територије него и извесних противречности које су од раније постојале. Рецимо, двоструки систем насеља и подела на горња и доња, који се назире још у антици а добија свој изглед у средњем веку, произвуд је друштвених односа и политичких прилика и не одговара карактеристикама екосистема.

Закључак је да обнова насеља подразумена испитивање природних ресурса и начина живота који они нуде. У физичком смислу она мора да води рачуна о грађевинском фонду који представља део културног наслеђа, али свој главни ослонац мора да нађе у истраживању и обнови културног предела који подразумева скуп антропогених промеса околине, од замене вегетације до обликовања места и архитектонских форми, и у односу на насеље и кућу је творевина вишег реда. Тако довођењем културног предела у везу са природном подлогом и анализом његових трансформација кроз историју могуће је на прави начин оценити значај свеколиког наслеђа и укључити га у савремени живот.

Овде је реч о органском споју баштине и савремених творевина у коме је из историјских ситуација и облика могуће извучи поуке за будуће трајно уравнотежено уређење околине. Реч је о активирању те непронећиво богате ризнице могућности и алтернатива које замењује опасне експерименте „*in vivo*“.

Туризам у овоме може да буде од велике помоћи, али само као једна од равноправних делатности. У примамљивој могућности да то буде једини или најважнији ослонац стварања и сазијестављања културног наслеђа при чему ни ово само, ни будуће генерације, ни предео Боке Которске не би били па добити.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић, И. (1984): Простор између Трогира и Сплита, Трогир.
- Баточинић, Љ. (1979): Јадранска зона, у: Правсторија југославенских земаља, књига II, Сарајево, 437—635.
- Bloom, W., Pogačnik, M. (1985): Ley Lines and Ecology, London.
- Богуновић, Д. (1985): Антропогени пејсаж, у: Студија заштите природе и околног за просторни план официјел Дубровник, Сарајево, 189—201.
- Божовић, Г. (1980): Насеља и куће Тиватског залива, ЦЕП, Београд.
- Божовић, Г., Ференчак, М., Манура, В. (1986): Пројекат оживљавања сеоских насеља Тиватског залива, ЦЕП, Београд.
- Црногорчевић, М. (1984): Михољски избор у Боки Которској, Старинар.
- Đelčić, J. (1880): Memoire storiche sulle Boche di Cattaro, Zadar.
- Freudentreich, A. (1962): Narod gradi na ogoljelom kršu, Zagreb — Beograd.
- Јовановић, Б., Вукићевић, Ј.; Ђаковић, Ф. (1979): Истраживање актвеалне и потенцијалне вегетације при валоризацији предела — Претходни резултати у делу Бококоторског залива, Бока, 10/11, 149—172.
- Којић, Б. (1953): Сеоска архитектура у Которском заливу, Споменик СИИ, 165—176.
- Којић, Б. (1953б): Горња села на полуострву Врмџу — Опште карактеристике сеоске архитектуре и развој насеља, Споменик СИИ, 179—192.
- Којић, Б. (1956): Изумирање села у Которском заливу и на полуострву Врмџу, Споменик СУ, 165 — 169.
- Лубинић, К. ед. (1885): Статистика становништва у Далмацији, Задар.
- Lynch, C. (1974): Slika jednog grada, Beograd.
- Мартиновић, Ј. (1971): Анализа извора за убијавању Агривитма, Годишњак Поморског музеја у Котору XIX, 29 — 50.
- Michell, J. (1977): The Earth Spirit, London.
- Милорадић, М. (1955): Непозната Дадишића, Загреб.
- Милошевић, М. (1977): Насеља, култура становаша, друштвени живот и обичаји Боке Которске за вријеме млетачке владавине, Историјски записци I.
- Norberg-Schultz, C. (1979): Genius Loci, London.
- Општински речник за Далмацију (1908), беч.
- Паровић-Петрикаш, М. (1978): Мала груда — Тиватско подсе, у: Велика археолошка налазишта у Црној Гори, Београд, 15—24.
- Паровић-Петрикаш, М. (1979): Археолошка истраживања у Боки Которској, Старинар XXVIII—XXIX, 19—67.
- Паровић-Петрикаш, М., Мартиновић, Ј., Трбуховић, В., Савић-Трбуховић, А. (1978): Преглед археолошких споменика на подручју јужне обале Боке Которске, у: Велика археолошка налазишта у Црној Гори, Београд, 141—152.
- Петровић, З. (1957): Село и сеоска кућа у Боки Которској, Зборник Архитектонског факултета у Београду, књига III.

- Пұлсвић, В. (1979): О флори и вегетацији Боке Которске и потреби њихове заштите, Бока, 10/II, 209—220.
- Слашак, В. (1983);
Slapšak, V. (1983): Možnosti študija poselitve v arheologiji (дисертација), Ljubljana.
- Станојсвић, Г. (1956): Неколико статистичких података о Боки Которској из средине XVIII столећа, Споменик СV, 27—40.
- Вејвода, М. (1983): Екомузеј Бока, Комуникација 19.